

MEMBRANELE IUBIRII LA SARAMAGO

Adrian NIȚĂ¹

Abstract: *From a multi-disciplinary point of view, philosophy and literature, the paper proposes an analysis of literature elaborated by Portuguese novelist Saramago, and especially of his famous Memorial of Mafra. As a mixt from reality and fiction, nature and culture, with many membranes of comprehension, the Memorial of Mafra will show: angelic condition (in the first part), Blimunda and membranes of love (in the second part) and a discussion on soul-reason-spirit (in the third part).*

Keywords: *Saramago, Kant, Merleau-Ponty, Marion, Descartes, Leibniz, Newton, philosophy and literature, comprehension, hermeneutics, early modern philosophy.*

A fost odată un rege care a promis să înalțe o mânăstire la Mafra, lumea care a trudit la construcția mânăstirii, un bărbat ciung, o femeie cu puteri extraordinare și un preot care a construit un aparat de zburat.

Așa ar fi trebuit să înceapă Saramago, al său roman *Memorialul mânăstirii*, publicat în 1982 și aflat printre cele mai tulburătoare cărți de la sfârșitul secolului 20 și începutul secolului 21.² În loc să procedeze așa cum se face într-o poveste, autorul introduce pe rând personajele, vrând parcă să ne spună că romanul său nu este chiar o poveste, câtă vreme, pe lângă personaje istorice, ce au trăit realmente în Portugalia începutului de secol 18 (Dom Joao, Blimunda, Bartolomeu, Scarlatti ș.a.), se află și personaje strict fictive (Baltasar ș.a.).

Primul personaj introdus, în acord cu rangul său, este regele Dom Joao al V-lea, rege al Portugaliei între 1707 și 1750, care, din dorința de a avea

¹ "Constantin Radulescu-Motru" Institute of Philosophy and Psychology, Bucharest; "Stefan cel Mare" University, Suceava, Romania.

² José Saramago (1922-2010), scriitor portughez, laureat al Premiului Nobel pentru Literatură (1998), autor a numeroase romane, dintre care amintim: *Manual de pictură* (1977), *Ridicat de la pământ* (1980), *Memorialul mânăstirii* (1982), *Anul morții lui Ricardo Reis* (1984), *Pluta de piatră* (1986), *Istoria asediului Lisabonei* (1989), *Evanghelia după Isus Cristos* (1991), *Eseu despre orbire* (1995), *Toate numele* (1997), *Peștera* (2000), *Omul duplicat* (2002), *Eseu despre luciditate* (2004), *Intermitențele morții* (2005), *Călătoria elefantului* (2008), *Cain* (2009), *Lucarna* (scrisă în 1953, publicată în 2011).

urmași, promite să construiască o mănăstire la Mafra.³ Baltasar Mateus Șapte-Sori, introdus al doilea⁴, este un bărbat înalt, recent lăsat la vatră din război, fără mâna stângă, în locul căreia are acum un cârlig metalic. Introdusă indirect, Blimunda, apare drept fiica unei vrăjitoare, condamnată la surghiun de opt ani în Angola. Ea este văzută de mama sa în timp ce stătea lângă Baltasar – prima, și în timp ce mergea spre îmbarcare – a doua.⁵ Tot indirect este introdus și părintele Bartolomeu Lourenço⁶, ce a fost, istoric vorbind, constructorul primului aparat de zburat, motiv pentru care este supranumit „Zburătorul”, așa cum, tot în derâdere, aparatul lui de zbor este poreclit „Păsăroiul”.

Îmbinarea aceasta de ficțiune și realitate, de natură și cultură, sau mai ales de materie și spirit, face ca interesul nostru pentru capodopera scriitorului portughez să se îndrepte spre: condiția angelică, în prima parte apoi despre Blimunda și membranele iubirii și vom încheia cu câteva cuvinte despre relația suflet-rațiune-spirit.

1. Condiția angelică

Deși reprezentant al epocii rațiunii (ba chiar, după unii comentatori s-ar putea susține că este de partea rațiunii înfumurate, cochetând chiar cu materialismul sau ateismul), Saramago depune o mărturie extrem de valoroasă cu privire la condiția angelică a omului. Din această perspectivă, romanul *Memorialul mănăstirii* poate fi privit drept povestirea a două încercări de construire a aripilor. A fi înger înseamnă, înainte de orice, a avea aripi cu care să poți zbura.⁷ O încercare aparține regelui și alta aparține lui Bartolomeu, ajutat de Blimunda și Baltasar.

Primul demers, cel regal, deși nu este chiar o cale regală, îl vedem îndelung, chinuitor, plin de modificări și poticniri cu privire la construcția mănăstirii. Regele dorește aripi în sensul că dorește să aibă o existență eternă, să i se pomenească numele, așa cum noi, românii, pomeneim azi pe Stefan cel Mare de nu mai puțin de 60 de ori (Grigore Ureche menționează că 44 ar

³ José Saramago, *Memorialul mănăstirii* (1982), trad. de Mioara Caragea, Iași, Polirom, 2007, p. 89 sqq.

⁴ *Ibidem*, p. 37.

⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, pp. 68-69, 165 etc.

fi numărul lăcașelor de cult ridicate de marele domnitor). Din păcate, această mică divinitate, ce este regele, s-a dovedit prea mult măcinat de îndoieli, de răzgândiri, de decizii greșite etc. Omenescul îl trage în jos, îi dă o greutate de pământ, astfel că numai partea lui spirituală pare să fie cea care îl apropie de condiția angelică.

Faptul că mânăstirea rămâne neterminată, atât în roman, cât și în realitate, reprezintă un bun prilej de a ne întreba cu privire la semnificații. Cauzele sunt cunoscute, magistral descrise de Saramago, dar semnificația nici măcar nu este amintită de Saramago, scriitor (genial), nu filosof. Din perspectiva cercetării de față, o primă semnificație a eșecului construirii mânăstirii este că regele a eșuat în a-și construi aripile tocmai pentru că a fost prea omenesc și prea puțin angelic. Sau, cu alte cuvinte, materialitatea sa a cântărit mai mult decât spiritualitatea sa. A doua semnificație poate fi că nu se pot construi aripi de înger ca un fel de condiție: „dacă voi avea un urmaș, promit să ridic o mânăstire la Mafra”. Acest aspect arată cât de tare a cântărit de data aceasta nu materialitatea, ci raționalitatea regelui: a pus condiții, a cântărit și măsurat, a stabilit numărul de chilii și de viețuitori, suprafața mânăstirii etc. Toate aceste aspecte țin de cunoașterea științifică, adică, în interpretarea mea, țin de rațiune. Regele nu s-a preocupat aproape deloc de miile de oameni care au trudit la construcție, nici de oamenii și nevoile lor care vor locui după terminare. Nu s-a preocupat să treacă dincolo de rațiune, poate, fiind în plin secol 18, adică, se poate susține, că nu era vremea epocii spiritului – aceasta fiind un fel de circumstanță atenuantă.

Se va obiecta desigur că în secolul 18 au fost construite destule lăcașe de cult. Desigur, dar cazul regelui Joao al V-lea ni se pare reprezentativ pentru lupta dintre rațiune și spirit, câștigată de rațiune.

Cu mai mult succes, vedem calea a doua a construcției aripilor, datorată lui Bartolomeu. Aici nu au contat aproape deloc calculele științifice, nici măcar mărimea aripilor sau greutatea aparatului. Au precumpănit aspectele spirituale ale întreprinderii. În plus, părintele Bartolomeu a făcut echipă cu Blimunda și Baltasar, practic succesul zborului li se datorează în mare măsură celor doi, după cum vom arăta mai departe.

Care este mecanismul spiritual ce face ca aparatul construit de cei trei să poată zbura? Nu este cumva un fel de vrăjitorie? O primă indicație despre mecanismul spiritual propriu aparatului de zbor aflăm despre cei trei ce „urmează doar porunca inimii”,⁸ deci nu a rațiunii, și, ca prin vis, meca-

⁸ *Ibidem*, p. 144.

nismul este descris: „au văzut mașina de zburat cu aripile flâind în aer, au văzut soarele ca o explozie de lumină și chihlimbarul atrăgând eterul, eterul atrăgând magnetul, magnetul atrăgând fierul, toate lucrurile se atrag unele pe altele, chestiunea e să știi care este succesiunea corectă în care trebuie orînduite, și atunci se strică ordinea firească.”⁹

Vedem cum această construcție ce are în centru chihlimbar, eter, magneti, fier trebuie să fie bine puse la lucru, adică puse în ordine, ca să dea puterea necesară mașinii de a se ridica în aer. După o vizită în Olanda, cunoscută pentru spiritul de toleranță și de înțelegere, nu atât pentru că știința sau înțelepciunea ar fi fost aici primele din lume, părintele Bartolomeu află că eterul este „tăria de care se agață stelele” și care, totdată, este ceva prezent în interiorul oamenilor. Fără a fi sufletul, nici măcar sufletul celor morți, eterul este alcătuit „din voințele celor vii”.¹⁰ Sufletul se desparte de corp atunci când murim, în acord cu învățăturile epocii sufletului, dar voința se poate desprinde de corp chiar și când omul este în viață. În acest fel, voința „este eterul, voința omului e aerul pe care îl respiră Dumnezeu”.¹¹

Vedem cum elemente științifice și filosofice moderne se împletesc cu idei aristotelico-scolastice, fapt ce arată persistența paradigmei antice cu privire la suflet sau la lume, mai ales dacă avem în vedere că Bartolomeu are formație teologică. În ciuda acesteia, el reușește să admită elemente moderne, fapt care va conduce, în final, la pierderea credinței, la erezie, ba chiar la condamnare din partea Bisericii (aspecte valabile atât la personajul istoric, cât și la cel saramagian). De exemplu, accentul pus pe formă pentru ca aparatul să zboare¹² este o idee aristotelică.¹³ Chiar și eterul, necesar pentru gânditorii antici, și la care va renunța știința secolului 17 (știința, pur și simplu) este o idee care îl va tulbura pe părintele Bartolomeu. Considerat al cincilea element (alături de foc, aer, apă, pământ), la Descartes deja nu mai este de găsit – după cum bine vedem în *Lumea* (scrisă în 1630 și publicată în 1664).

La Descartes universul se compune din trei părți: Soarele și stelele fixe, cerurile și Pământul împreună cu planetele și cometele. Prima parte nu are altă „formă” decât cea a primului element, focul; cerurile au forma aerului,

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 150.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 204.

¹³ Aristotel, *Despe suflet*, cartea a II-a, cap. 1, 412a-413a.

al doilea element; în fine, a treia parte a universului are forma celui de-al treilea element, și anume pământul.¹⁴ După ce își prezintă cosmologia sub formă de ipoteză (cap VI), ca să nu riște sancțiuni din partea Bisericii, și legile naturii (cap VII), Descartes arată cum mișcările de rotație și de revoluție sunt responsabile de tot ce se petrece în univers: natura este materia în mișcare.¹⁵

Consecința abordării carteziene este că se înlocuiește o noțiune antică obscură, eterul, cu alta la fel de obscură, și anume vârtejul.¹⁶ Concepând universul drept ansamblul de vârtejuri mai mari sau mai mici, ce se întind peste tot la infinit, Descartes este amendat de Newton, care, în monumentala lucrare *Principiile matematice ale filosofiei naturale* (1686) arată dificultățile teoriei cosmologice carteziene.

Newton prezintă aici legile mișcării și mai ales legea atracției universale, ce joacă rol de principiu, în sensul că guvernează și structurează universul, proporțional cu produsul maselor și invers proporțional cu pătratul distanțelor.¹⁷ În acest fel, fizica newtoniană (fizica modernă, sau fizica pur și simplu) demonstrează cum vechea cosmologie, antică, bazată pe scrierile lui Aristotel, era centrată pe cosmos, adică pe ordine, pe existența unei ordini cerești copiate imperfect de ordinea terestră; spre deosebire de cosmosul grecesc și latin, universul modern este uniform, infinit și omogen.

Pornind de la fenomene, deci de la propoziții particulare, fizica în sens de filosofie experimentală ajunge la propoziții generale prin generalizare inductivă, lăsând în urmă vechea abordare aristotelică, ce era deductivă, plecând de la propoziții generale și ajungând, în concluzii, la propoziții particulare. În acest fel, știința modernă nu se mai bazează pe ipoteze metafizice (cum vedem la Descartes) sau pe calități (cum vedem la Aristotel). Astfel, „este de ajuns că gravitația există cu adevărat și acționează după legile experimentate de noi și este suficient pentru a explica toate mișcările corpurilor cerești și ale mării noastre.”¹⁸

¹⁴ Descartes, *Lumea* (1630), cap V, trad de Ioan Deac, București, Iri, 2003, pp. 46-47.

¹⁵ *Ibidem*, cap VI-VII, în special p. 51.

¹⁶ Vezi de exemplu, cap VIII și figura de la p. 61.

¹⁷ Newton, *Principiile matematice ale filosofiei naturale* (1686), cartea III, *Scolia generală*; vezi o traducere recentă în Newton, *Filosofia naturală*, ediție de Alexandru Anghel, București, Herald, 2015, pp. 106-113, în special p. 111.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 111-112.

Dacă baza științifică și filosofică a aparatului de zburat conceput de Bar-tolomeu este de găsit în știința și filosofia moderne, dar cu multe urme din gândirea aristotelico-scolastică, mai este nevoie de subliniat un aspect important – există ceva ce trece dincolo de cosmologia antică și modernă. Acest aspect este oarecum presimțit de Newton, ce recunoaște că există un fel de element subtil, „un oarecare spirit” ce pătrunde în corpurile solide și se ascunde în ele. „Pot adăuga acum câteva lucruri despre un oarecare spi-rit foarte subtil ce pătrunde prin corpurile solide și se ascunde în ele: prin forța și acțiunile lor, particulele corpurilor se atrag reciproc la distanțe foar-te mici și se unesc atunci când se învecinează; și corpurile electrice acțio-nează la distanțe mai mari, respingând și totodată atrăgând corpusculele vecine; și lumina este emisă, se reflectă, se refractă, se difractă și încălzește corpurile: și orice senzație se excită și membrele animalelor se mișcă ascultând de voință, și anume prin vibrațiile acestui spirit propagate prin fibrele solide ale nervilor de la organele externe ale simțurilor la creier și de la creier în mușchi. Dar lucrurile acestea nu pot fi explicate în puține cuvinte; în plus, nu există un număr suficient de experimente care să determine cu precizie legile care guvernează acțiunile acestui spirit.”¹⁹

Nu vom fi surprinși să găsim ceva asemănător la Leibniz, tocmai prin încercarea lui de a-i împăca pe antici cu modernii. Voi sublinia aici două idei. În primul rând, el deomostrează că rațiunea este o adevărată lege a lumii (subliniez: a lumii, nu a universului; cu atât mai puțin a cosmosului), dacă avem în vedere că trebuie să existe o rațiune, un temei pentru care lucrurile sunt așa mai degrabă decât în alt fel; pe această bază se pot demonstra metafizica și teologia, inclusiv principiile fizice, adică principiile dinamice.²⁰ „Sistemul meu, domnule, despre care sunteți curios să aveți noutăți, nu este un corp întreg de filosofie și nu pretind nicidecum să dea seama de tot ceea ce alții au pretins să explice. Trebuie înaintat treptat pen-tru a înainta sigur. Încep cu principiile, și sper să pot satisface majoritatea îndoielilor ce sunt asemenea celor care l-au încurcat pe dl Bernier. Cred că în natură totul se face mecanic și se poate explica prin cauze eficiente, dar că în același timp totul se face moral, ca să zic așa, și se poate explica prin cauzele finale. Iar cele două regnuri, cel moral al spiritelor și sufletelor, și cel mecanic, al corpurilor, se întrepătrund și se acordă în mod perfect prin

¹⁹ *Ibidem*, p. 112.

²⁰ Leibniz către Clarke, II, in Leibniz, *Opere filosofice*, ed. Floru, București, Editura Științifică, 1972, pp. 546-547.

intermediul autorului lucrurilor ce este simultan primul [element] eficient și ultimul scop. Pretind deci că, așa cum nu există vid în corp, nu există nici în suflete, în sensul că există suflete peste tot și că sufletele care există o dată nu ar putea pieri. Corpurile sunt multipli (multitudine), iar sufletele sunt unități, dar niște unități care exprimă sau reprezintă multiplii în ele. Orice suflet este o oglindă a lumii întregi, în acord cu punctul său de vedere. Iar spiritele sunt suflete de prim ordin sau de un gen suprem ce nu reprezintă numai lumea, ci îl reprezintă și pe Dumnezeu în lume. Astfel că ele nu numai că sunt nemuritoare, dar își conservă pentru totdeauna calitățile morale ca cetățeni ai Republicii lumii, din care nimic nu lipsește nimic, deoarece Dumnezeu o guvernează.”²¹

Deși utilizează termenul „univers”, Leibniz face un pas mai departe decât Descartes și Newton și se referă la lume, despre care demonstrează că este guvernată de principiul optimului – are cea mai mare cantitate de bine dintre toate lumile posibile, așa cum vedem excelent prezentat în replica a cincea către Clarke (apropiat al lui Newton; practic, corespondența Leibniz-Clarke, o putem considera că se poartă și cu Newton): „8. Binele însă, atât cel adevărat cât și cel aparent, într-un cuvânt motivul, *înclină* fără a necesita, adică fără a impune o necesitate absolută. Căci atunci când Dumnezeu, de exemplu, alege binele cel mai mare, ceea ce el nu alege, fiind inferior în perfecțiune, nu este pentru asta mai puțin posibil. Dacă însă soluția aleasă de Dumnezeu ar fi absolut necesară, orice altă alternativă ar fi imposibilă – împotriva ipotezei – căci Dumnezeu alege una dintre posibilități, adică una din *mai multe* alternative, care nici una nu implică contradicție. 9. A spune că Dumnezeu nu poate alege *decât* soluția cea mai bună și a concluda de aici că ceea ce el nu alege este imposibil înseamnă a confunda termenii; *putere și voință, necesitatea metafizică și necesitatea morală, esențele și existențele*. Căci ceea ce este necesar este necesar în virtutea esenței sale, întrucât opusul său implică o contradicție; contingentul însă, care există, își datorează existența sa principiului binelui celui mai mare, care este *rațiunea suficientă* a lucrurilor. De aceea eu spun că motivele *înclină* fără a necesita, și că există

²¹ Leibniz către Des Billetes, 4/14 decembrie 1696, GP VII, 451-452; trad de Adrian Niță, în Leibniz, *Scrieri matematice*, coordonator Adrian Niță, traducere de Dana Dinu, Adrian Niță, Elena Emilia Ștefan, București, Editura Academiei Române (în curs de apariție).

în lucrurile contingente certitudine și infailibilitate, nu însă *necesitate absolută*.”²²

După Leibniz, lumea este un sistem de forțe în care legile fizicii (decooperite de Bruno, Kepler, Galilei, Newton etc) se îmbină cu legile biologiei (descoperite de Leeuwenhoek, Harvey, Hooke, Steno etc), și cu legile metafizice („descoperite” de Leibniz, adică legea rațiunii și legea optimului).²³

Dacă regele Joao al V-lea a eșuat în construirea de aripi și dcă Bartolomeu reușește zborul cu echipa lui ce funcționează în trei paradigme (după epoca sufletului – eterul și voințele; în acord cu epoca rațiunii – calcule, sârme, sudură prin foc etc; și în acord cu epoca spiritului – prin capacitățile suprasenzoriale demonstrate de Blimunda), poate că o privire asupra cuplului Blimunda – Baltasar ne va arăta ceva chiar și mai interesant. Am în vedere povestea de iubire a celor doi protagoniști. Poate că nu este deloc exagerat să susțin că adevăratele aripi ale omului sunt cele date de iubire (așa cum bine subliniază o celebră reclamă). Iubirea ne face nu numai mai fericiți, dar mai ales ne face mai buni. Omul poate ieși din condiția lui materială, naturală, fizică, ca să intre în condiția angelică. Nu pentru că îngerii ar iubi, ci mai ales pentru că iubirea ne facem pe noi, pe oameni, să depășim răutatea, meschinăria, egoismul, violența, agresivitatea și alte păcate induse de materialitatea intrinsecă de care depindem.

Un alt argument cu privire la relația profundă a celor doi este că după dispariția lui Baltasar (într-un zbor accidental), Blimunda cade într-o membrană a lumii vecină cu animalitatea sau cu nebunia. Numai împreună cu Baltasar, adică alături de el, Blimunda reușește să acceadă membrana angelică, să fie în pliul îngeresc al lumii; fără el, după căutări zadarnice, timp de mai mulți ani, Blimunda recade în pliul biologic al lumii.

Avem aici, poate, adevăratul răspuns cu privire la misterul echipajului de zbor. Poate că elementul cel mai important nu au fost eterul sau voințele, ci iubirea. Vedem asta în multe locuri din roman, și cu asupra de măsură în acele scene în care este prezent compozitorul Domenico Scarlatti, ce a trăit între 1685 și 1757.²⁴ Aparatul de zbor apare ca un fel de instrument desăvârșit pentru un genial interpret și compozitor. Mașina simte vibrația

²² Leibniz către Clarke, V, în Leibniz, *Opere filosofice*, ed. cit., p. 584.

²³ Pentru mai multe detalii, vezi Adrian Nita, „Man as a spirit – understanding, reason and spiritual membrane in Leibniz’s metaphysics”, *Revue roumaine de philosophie*, vol. 66, issue 1, June 2022, pp. 141-158.

²⁴ Vezi de exemplu, Saramago, *Memorialul mănăstirii*, ed. cit., pp. 194-195.

îngerească a compozitorului atunci când acesta o atinge. „Italianul făcu o ușoară plecăciune înspre Baltasar, care-i răspunse cu alta mai adâncă, deși neîndemânatică, căci el era totuși mecanicul, și apoi era murdar, cu fața plină de funinginea de la forjă, îi strălucea numai cârligul, de muncă multă și neîntreruptă. Domenico Scarlatti se apropie de mașina care se cumpănea pe niște proptele laterale, își puse mâinile pe una dintre apripi, și, ce ciudat, toată pasărea vibră în pofida greutății ei uriașe, carcasa de lemn, lamelele de fier, răchita împletită, dacă vor exista puteri care să înalțe așa ceva în văzduh, atunci nimic nu-i este imposibil omului să facă”.²⁵

În al doilea rând, tot genialul compozitor prezintă echipajul în termenii unei „treime pământeste”, tatăl, fiul și sfântul duh, deși nu era prea clar cine este fiecare având în vedere vârstele: Baltasar și Bartolomeu au aceeași etate (35 de ani), iar Blimunda 28, dar în mod cert Blimunda este duhul sfânt; Blimunda, numai ea, ar putea face parte dintr-o treime nepământeană. „Sunteți o treime pământescă, tatăl, fiul și sfântul duh, Baltasar și cu mine avem aceeași vârstă, treizeci și cinci de ani, nu am putea fi tată și fiu naturali, adică, după natură, mai degrabă frați, dar ar trebui să fim gemeni, or, el s-a născut la Mafra, iar eu în Brazilia, și nu semănăm defel, iar duhul sfânt, Acesta ar fi Blimunda, poate că ea este aceea care ar putea să facă parte dintr-o treime nepământescă, Treizeci și cinci de ani este și vârsta mea, dar m-am născut la Neapole, n-am putea fi o treime de gemeni, Dar dumneata Blimunda, ce vârstă ai, Am douzeci și opt de ani, n-am frate, nici soră, și spunând acestea Blimunda își ridică ochii aproape transparenti în penumbra șopronului, iar Domenico Scarlatti auzi vibrând înăuntrul său struna cea mai gravă a unei harpe.”²⁶

2. Blimunda și membranele iubirii

Putem acum să aprofundăm povestea, dar cu un accent special pus pe acest personaj central în interpretarea pe care o propunem în lucrarea de față. Blimunda este o „taină mare”²⁷ în sensul că are capacitatea de a putea vedea în interiorul lucrurilor și ființelor (destul de asemănătoare și pentru personajul istoric). Ea are o privire pătrunzătoare ce poate detecta malfor-

²⁵ *Ibidem*, p. 204.

²⁶ *Ibidem*, p. 206.

²⁷ *Ibidem*, p. 74.

mații sau boli, ori poate descoperi izvoare subterane. Toate acestea însă numai la prima oră a zilei, înainte ca ea să mănânce.

Blimunda are foame de lume, s-a născut cu o privire înfometată. Dar și blestem, ce nu depinde de voința ei, dar pe care îl poate controla tocmai prin faptul că imediat ce se trezește, ca să nu intre în funcțiune această capacitate, ea trebuie să mănânce puțină pâine.

Un prim aspect ce are nevoie de înțelegere este că ea refuză să îl privească pe interior pe iubitul ei, Baltasar Șapte Sori. Care să fie semnificația acestui aspect? Îclin să cred că ea refuză să aibă o cunoaștere altfel decât cea omenească cu privire la iubitul ei tocmai pentru a rămâne în limitele umanității; nu vrea să știe lucruri pe care, poate, le știe numai Dumnezeu, cu privire la calitățile și defectele lui; ea vrea să aibă, adică alege să aibă o cunoaștere în limitele experienței senzoriale obișnuite.

Din acest punct de vedere, se observă că Blimunda vibrează pe pliul îngeresc al lumii numai și numai pentru că iubește și este iubită; ea nu este într-o condiție angelică datorită acestei capacități supra-omenești pe care o deține. Îclin să cred că Saramago a vrut să sublinieze tocmai capacitatea iubirii de a ne ridica la condiția angelică.²⁸

Al doilea aspect provocator ce are nevoie de a fi privit din punctul de vedere al semnificației este tocmai privirea pătrunzătoare: cum să înțelegem acest fenomen? Voi testa câteva posibile piste de înțelegere: fenomenologia percepției (cum vedem la Merleau-Ponty), fenomenul saturat (după Marion), distincția fenomen-lucru în sine (cum o susține idealismul transcendentă kantian).

Vederea Blimundei, acest ascuțit simț de a privi, trece peste suprafața lcururilor, ia în stăpânire limitele sus-jos, stânga-dreapta, dar și, simultan,

²⁸ O privire aruncată asupra dedicațiilor cărților ne arată aspecte deosebit de interesante: toate cărțile de după 1988 sunt dedicate soției lui, Maria del Pilar del Rio Sanchez (născută în 1950, căsătorită în 1988): *Istoria asediului Lisabonei* (1989) - „Pentru Pilar”; *Evanghelia după Isus Cristos* (1991) - „Pentru Pilar”; *Eseu despre orbire* (1995), *Toate numele* (1997) - „Pentru Pilar”; *Peștera* (2000) - „Pentru Pilar”; *Omul duplicat* (2002) - „Lui Pilar, până în ultima clipă”; *Eseu despre luciditate* (2004) - „Lui Pilar, zilele toate”; *Intermitențele morții* (2005) - „Lui Pilar, soția mea”; *Călătoria elefantului* (2008) - „Pentru Pilar, care nu m-a lăsat să mor”; *Cain* (2009) - „Lui Pilar, ca și cum aș zice apă”; *Lucarna* (scrisă în 1953 și publicată în 2011) – este, desigur, lipsită de dedicație. Prima sa soție a fost Ilda Reis (căsătorită între 1944 și 1970). Cu Pilar del Rio, Saramago se căsătorește după autoxilul sau spaniol, pe insula Lanza-rota, din Insulele Canare.

adâncimea. Cu alte cuvinte, privirea nu se oprește pe suprafața lucrurilor, ci pătrunde în adâncime. Pesemne, am avea o colaborare a simțului vederii cu celelalte simțuri și, poate, cu ceva în plus, astfel încât să existe o deschidere spre structura profundă a lumii.²⁹ Dacă pentru orice alt om, lumea care se arată este cea a corpurilor și obiectelor așa cum apar ele, cu contururile lor exteroare, pentru Blimunda, corpurile și lucrurile îi dezvăluie lumi diferite - după ce mănâncă vede, de exemplu, un om obșnuit puțin mai gras, iar a doua zi, pe nemâncate, vede același om cu o tumoare în stomac. Faptul că era gras era numai aparent, îi ascundea de fapt boala.

Cu toate acestea, lumea este unică, organele noastre de simț colaborează, comunică pentru a ne da informații despre o singură lume, una și aceeași pentru toți cei care trăiesc în lume. Tocmai faptul că avem corp, sau mai precis, că avem un singur corp, ne face să avem de-a face cu una și aceeași lume; corpul nostru este acela care își utilizează propriile părți ca simboluri generale ale lumii și prin care noi putem înțelege lumea.³⁰

Deși observăm la Merleau-Ponty că percepția este prospectivă și retrospectivă³¹, totuși este greu de acomodat această fenomenologie a percepției cu privirea pătrunzătoare a Blimundei. Poate că darul Blimundei ar putea fi mai bine înțeles dacă vom face apel la o fenomenologie de tip Marion.

Privirea pătrunzătoare ca un dar se poate înțelege în sensul că pune în paranteză tot ce ține de schimb, mai precis de materialitatea schimbului. Blimunda nu apelează la privirea pătrunzătoare pentru a câștiga ceva, ba chiar de multe ori o face pentru un scop nobil, pentru a-l ajuta pe Baltasar sau pentru a-i ajuta pe cei aflați în suferință. Mai mult, dincolo de lipsa de materialitate a darului, vedem cum ea să dăruiește pe sine celorlalți, fie părintelui Baltasar, ca să culeagă voințele, fie altor oameni aflați în suferință. Lipsit de materialitate din ambele privințe, cel care dă și cel care primește³², și darul ca atare este privat de materialitate, tocmai prin faptul că ea se

²⁹ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologia percepției* (1945), trad de Ilieș Câmpeanu, Georgiana Vătăjelu, Oradea, Aion, 1999, p. 279.

³⁰ *Ibidem*, p. 287.

³¹ *Ibidem*, p. 290.

³² Marion, *Certitudini negative* (2009), trad de Maria Cornelia Ică, Sibiu, Deisis, 2013, p. Despre cel care primește, numit adonat, a se vedea de asemenea Marion, *In locul sinelui* (2008), trad de Marius Boldor, Oradea, Ratio et Revelatio, 2022, cap II.

dăruiește pe sine. În acest fel, darul devine donație: darul se dă pe sine, plecând de la sine, dar fără a datora ceva altei rațiuni.³³

Întrebarea care se pune acum este dacă nu cumva fenomenul privirii pătrunzătoare are anumite aspecte care contraveni teoriei donației. Ca exemple paradigmatică, putem aminti iubirea sau paternitatea. Iubirea este dar ce poate deveni donație deoarece îndeplinește toate condițiile cerute de lipsa de materialitate. În schimb, privirea pătrunzătoare a Blimunde o vedem că nu funcționează întotdeauna; Blimunda o poate controla; uneori pune la lucru această capacitate, alteori o ascunde. Faptul că o ascunde arată că avem de-a face în acest caz cu un dublu aspect al acestui fenomen; privirea pătrunzătoare este simultan un blestem.

Am amintit de paternitate – tatăl apare ca un donator redus la donație, prin retragere, plecare, redundanță; astfel, teoria lui Marion face din acest caz particular de iubire un fenomen potrivit pentru a ilustra teoria darului și donației. Ce vedem la fenomenul privirii pătrunzătoare? Numai dacă o considerăm legată de iubire, ar putea fi privirea pătrunzătoare ceva asemănător; așadar, numai ca un caz particular al iubirii dintre Blimunda și Baltasar ar putea funcționa privirea pătrunzătoare ca plasată în raza teoriei darului și donației. Dar, după cum am văzut deja, Blimunda refuză să-l privească pe Baltasar în profunzime, deci refuză să lege această capacitate de iubirea pe care i-o poartă partenerului ei.

A treia posibilitate de înțelegere a acestui fenomen extraordinar descris de Saramago îl are în vedere pe Kant. În celebra sa lucrare *Critica rațiunii pure* (1781, ediția a doua 1787), Kant grupează *Estetica transcendentă* și *Analitica transcendentă*, apoi, la finalul *Analiticii*, introduce un capitol în care tratează despre nevoia deosebirii dintre fenomene și lucruri în sine.

Spus în puține cuvinte, *Estetica transcendentă* se ocupă de sensibilitate, adică acea capacitate prin care obiectele ne sunt date, iar *Analitica transcendentă* tratează despre intelect, prin care obiectele sunt gândite. Numai împreună, sensibilitatea și intelectul pot da o cunoștință. Faptul că conceptele pure ale intelectului (unitatea, substanța, cauzalitatea etc) se pot aplica numai fenomenelor, adică obiectelor experienței sensibile, arată nevoia de a sublinia cu putere distincția dintre fenomen și lucru în sine. Astfel, noi, ca

³³ *Ibidem*, p. 189.

oameni, putem cunoaște exclusiv obiectele experienței sensibile în calitate de fenomen, nicidecum în calitate de lucruri în sine.³⁴

Despre Blimunda, cineva ar putea susține că are o privire pătrunzătoare în sensul că are capacitatea de a cunoaște lucrurile în sine. Așadar, Blimunda ar avea capacitatea de a cunoaște atât felul cum apar lucrurile, cât și felul cum sunt ele în interiorul lor. Dacă în primul caz, ar fi o privire aruncată înspre un fenomen, în al doilea caz ar fi vorba despre cunoașterea unui lucru în sine.

După Kant, așa ceva este imposibil: Blimunda, fiind om, are exclusiv cunoaștere empirică, adică o cunoaștere a obiectelor sensibile, date în intuiție, date în spațiu și timp, nicidecum nu are o intuiție intelectuală. Fără să nege intuiția intelectuală, Kant subliniază fenomenalitatea omului: cunoașterea umană este în limitele experienței. Ar putea exista alte ființe cu alt fel de intuiție, arată Kant, dar noi, ca oameni nu avem acces la o astfel de cunoaștere.³⁵

3. Suflet, rațiune, spirit

Ironie cu tot ce ține de suflet, Saramago poate fi încadrat în rândul autorilor din paradigma raționalistă. Numai din perspectiva aceasta, pesemne, se poate trata cu ironie și umor despre o serie de aspecte atât de grave ale vieții și morții, bine și rău, dragoste și ură etc.

Un caz elocvent poate fi, în *Memorialul mânăstirii*, predica pe care o pregătește părintele Bartolomeu despre Dumnezeu și trinitate.³⁶ Spuse cu voce tare, afirmațiile părintelui despre condiția aparent contradictorie a creatorului, îl fac pe acesta să creadă că ar putea avea urmări imediate, de exemplu, el s-ar aștepta să fie trăsnit în momentul în care rostește asemenea propoziții: Dumnezeu este unu în esență și persoană, respectiv, Dumnezeu este unu în esență și ternar în persoană. „Preotul ieși în curte, trase adânc aer în piept (...) Dumnezeu e unu în esență și în persoană, strigă dintr-o dată Bartolomeu Lourenço. Ieșiră Blimunda și Baltasar ca să afle ce era cu

³⁴ Kant, *Critica rațiunii pure* (ediția întâi 1781, ediția a doua 1787), A 249/B 306, trad de Nicolae Bagdasar, Elena Moiscu, București, IRI, 1994, p. 246.

³⁵ O discuție interesantă ar fi cu privire la felul cum se vede privirea pătrunzătoare dinspre o teorie a idealismului transcendentă de tip Schelling; îi vom dedica un studiu separat, căci nevoia de abordare detaliată ar încărcă textul de față extrem de mult.

³⁶ Saramago, *Memorialul mânăstirii*, ed. cit., pp. 208-211.

strigătul acela (...) urmă un moment de tăcere, numai greierii nu-și întrepruseră țârâitul, apoi glasul se ridică din nou, Dumnezeu e unul în esență și ternar în persoană. Nimic nu se întâmplase prima oară, nimic nu se întâmplă acum. Bartolomeu Lourenço se întoarce în șură și le spuse celorlalți care îl urmară, Am făcut două afirmații contradictorii, răspundeți-mi care credeți că este cea adevărată, Eu nu știu, spuse Baltasar, Nici eu, spuse Blimunda (...) *et ego in illo*, rosti părintele Bartolomeu Lourenço înăuntrul șurii, enunța astfel tema predicii (...) da, și eu mă aflu în el, eu, Dumnezeu, în el omul, în mine, care sunt om, te aflu tu, care ești Dumnezeu, Dumnezeu încapă înăuntrul omului, dar cum poate să încapă Dumnezeu în om dacă Dumnezeu este imens și omul o atât de mică fărâamă din creația sa, răspunsul e că Dumnezeu rămâne în om prin sfânta taină, e clar, e foarte clar (...) dacă Adam a fost pedepsit pentru că voia să fie asemenea lui Dumnezeu, cum de oamenii care îl au acum pe Dumnezeu înăuntrul lor nu sunt pedepsiți, sau nu vor să-l primească și pedepsiți nu sunt, căci a-l avea și a nu-l avea înăuntru pe Dumnezeu e la fel de absurd, la fel de imposibil, și totuși *et ego in illo*, Dumnezeu se află în mine, sau în mine nu se află Dumnezeu, cum m-aș putea regăsi în această pădure de da și nu (...) Preotul ieși în curte, rămase toată noaptea acolo, în picioare, uitându-se la cer și murmurând ca unul ce se împotriva ispitei."³⁷

Contradicția pe care o resimte Bartolomeu (un alter ego al autorului?) este dată, în interpretarea pe care o propun în lucrarea de față, de faptul că el tratează aceste aspecte de pe poziția strictă a rațiunii, cu alte cuvinte tratează spiritul din interiorul rațiunii, de pe poziția rațiunii. Or, spiritul are o natură contradictorie numai și numai dacă este abordat cu instrumentele, metodele, principiile sau legile rațiunii. Baltasar ar fi avut nevoie să-și păstreze credința și să rămână la spirit, în ideea de a-l aborda spiritual, nu rațional. Cu alte cuvinte, Baltasar ar fi avut nevoie să își depășească condiția lui omenească, naturală, și în plus, rațională, și să acceadă la ceva spiritual, de exemplu, la condiția angelică.

Vedem cum eșecul lui Baltasar (în final, ajunge să își piardă credința) în a se apropia de spirit poate fi pus în legătură cu capacitatea privirii pătrunzătoare, deținută de Blimunda. Într-un sens, omul nu poate avea acces direct, complet, nemijlocit la ceea ce este înăuntrul omului; poate că are sau va avea vreodată capacitatea de a vedea bolile, dar nicidecum nu poate vedea pe Dumnezeu înăuntrul omului. Blimunda poate vedea înăuntrul

³⁷ Saramago, *Memorialul mănăstirii*, ed. cit., pp. 208-211.

omului, poate vedea bolile, dar atât. Oricât ar căuta, nu va găsi ceva care să poată fi considerat că îi corespunde lui Dumnezeu.

O încercare, poate, mai mult sortită victoriei ar fi aceea de a face aici, pe pământ ceva bun, frumos, nobil, așa cum credem că este în cer. Vedem această încercare la regele Joao și familia regală: curtea regelui este asemănătoare cerului; armonia, noblețea, bunătatea strălucesc și așa cum, ne imaginăm, locuitorii lăcașurilor celeste s-ar comporta atunci când sunt convocați de tatăl cerurilor. „lumea este atât de frumos alcătuită, încât pare, cel puțin în sala unde ne aflăm, o reflectare a oglinzii perfecțiunii, care e cerul. Fiecare gest făcut aici e nobil, ba chiar divin, prin gravitatea și cadența lui măsurată, cuvintele se rostesc de parcă ar fi crâmpieie dintr-o frază care nu se grăbește să se termine, nici nu are motive să o facă. La fel vorbesc și se poartă locuitorii sălașurilor celeste când se preumblă pe străzile diamantine, când sunt primiți în audiență de tatăl universurilor, în palatul său aurit, când asistă toți, adunați în curte, la joaca fiului care face, desface și reface o cruce de lemn.”³⁸

Se poate obiecta că romanul *Evanghelia după Isus Cristos* a stârnit multe controverse tocmai datorită abordării raționaliste a vieții și morții lui Isus, mai degrabă decât prin faptul că ar fi folosit surse apocrife. Inclini să cred că Saramago este la fel de apropiat sau de îndepărtat de tot ce ține de suflet (și, deci, de credința religioasă) ca în oricare altă carte a sa. Avem în *Evanghelia după Isus Cristos* aceeași ironie cu privire la suflet, Biserică, preoți, sau la idei ipocrite despre credință. Mulți oameni merg la Biserică, sau cred în anumite idei religioase, nu din convingere sau din inimă, ci din rațiune, interes, calcul, sau pentru că „așa se crede”, pentru că „așa se face” de mii de ani etc.

Deși *Evanghelia după Isus Cristos* prezintă viața și moartea lui Isus cu accent pe latura umană, așadar din perspectiva unei abordări naturaliste, raționaliste, se regăsesc aici multe episoade ce îl apropie pe Saramago de spirit și spiritualitate. Ca și în *Momorialul mânăstirii, Eseu despre orbire, Pluta de piatră, Peștera* etc, *Evanghelia după Isus Cristos* este mărturia unui raționalist cu privire la aspectele spirituale ale condiției umane. Isus este prezentat ca om și, simultan, ca fiul lui Dumnezeu. De asemenea, se prezintă discuția (pe un ton ironic, e adevărat) dintre înger și Maria din Nazaret³⁹, miracolul

³⁸ *Ibidem*, p. 343.

³⁹ Saramago, *Evanghelia după Isus Cristos*, ed. cit., p. 298 sqq.

domolirii furtunii⁴⁰, minunea schimbării apei în vin⁴¹, scoaterea demonului rău din dintr-un om posedat⁴² etc.

Arătând că diavolul nu înseamnă spirit ce neagă, adică ce se opune creatorului, astfel că este alungat și căzut din condiția angelică, Saramago subliniază un aspect extrem de important: diavolul este spiritul care se neagă, cu alte cuvinte, cel care este spirit, dar nu o recunoaște, cel care este în condiția spirituală și nu o vrea sau o refuză reprezintă o atitudine diavolească. „Maria, prima ta greșeală e să-ți închipui că am venit aici doar pentru a-ți vorbi de acest vechi episod al vieții sexuale a Domnului, a doua ta mare greșeală este să crezi că frumusețea și elocința oamenilor sunt după chipul și asemănarea Domnului, când sistemul Domnului, și-o spun eu care sînt de-ai casei, este de a face întotdeauna pe dos față de cum își imaginează oamenii și, de altfel, dar asta rămâne între noi, eu chiar bănuiesc că Domnul n-ar putea să trăiască altminteri, cuvântul care cel mai des îi iese din gură nu este da, ci nu, Întotdeauna mi s-a spus că Diavolul e spiritul care neagă, Nu, fata mea, Diavolul este spiritul care se neagă, dacă în inima ta nu vei surprinde diferența, nu vei ști niciodată cui îi aparții.”⁴³

Exact din această perspectivă putem privi rolul foarte important jucat de Blimunda: deși aparține ordinului natural prin corp și tot ce ține de acesta, ea nu refuză condiția angelică cu care este dăruită. Deși adesea îi produce suferință, deși este un fel de blestem, Blimunda are capacitatea de a transcende granițele dintre material și spiritual, dintre natural și cultural. Prin urmare, o apreciere cu privire la uman *versus* angelic poate fi făcută numai dacă vom prefera să accentuăm un aspect sau altul: dintr-o perspectivă, ea ține de uman și de rațional, dar din altă perspectivă, care, în interpretarea mea este mai importantă, ea ține de angelic și spiritual.

Firele invizibile prezente în pliurile lumii Blimundeii se întretes perfect cu cele ale lui Baltasar, cum excelent vedem descris în *Memorialul mănăstirii* în privința înțelegerii, a comunicării dintre cei doi. Naturalul, firescul acestei comunicări, de la prima privire și prima întrebare „care ți-e numele?”⁴⁴ și până la final arată cum înțelegerea proprie celor îndrăgostiți este aproape divină. Este o înțelegere și cu cuvinte dar mai ales fără cuvinte, din priviri,

⁴⁰ *Ibidem*, p. 310 sqq.

⁴¹ *Ibidem*, p. 324 sqq.

⁴² *Ibidem*, p. 330 sqq.

⁴³ *Ibidem*, p. 292.

⁴⁴ Saramago, *Memorialul mănăstirii*, ed. cit., p. 60.

ca și cum ochii ar avea capacitatea de a-i transmite celuilalt exact mesajul pe care acesta îl poate descifra perfect, iar apoi să poată trece la acțiune și să facă fapte bune. Iubirea strânge laolaltă înțelegerea, acțiunea și comportarea morală – narativ, prescriptiv și normativ formând o unitate de nedespărțit. Într-un sens, mai în glumă mai în serios, vedem cum literatura lui Saramago este despre condiția de posibilitate a zborului din lumea sufletului și lumea rațiunii în lumea spiritului.